

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 1-son)



FILOLOGIYA
PHILOLOGY

QORAQALPOQ BOLALAR DRAMATURGIYASINING PAYDO BO‘LISHIDA BOLALAR QO‘SHIQLARINING TA’SIRI

Ataniyazova Gulshat Seytniyazovna
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika
institutining erkin tadqiqotchisi
Orcid: <https://orcid.org/0009-0003-7367-8808>
E-mail: ataniyazovagulshat@gmail.com
UDK: 82-1/-9

Annotatsiya: Ushbu maqolada qoraqalpoq bolalar dramaturgiyasining paydo bo‘lishida xalq og‘zaki adabiyotining shu bilan birga, bolalar qo‘shiqlarida, harakatli o‘yinlarda, savol-javob monolog-dialog janrlarida uchrashi haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: bolalar qo‘shiqlari, intonatsiyasi, mimikasi, ritmi, g‘ayrioddiy hayollar, xos ovozli.

ВЛИЯНИЕ ДЕТСКИХ ПЕСЕН НА ФОРМИРОВАНИЕ ДЕТСКОЙ КАРАКАЛПАКСКОЙ ДРАМАТУРГИИ

Аннотация: В данной статье рассмотрены такие жанры устного народного творчества как детские стихотворения, игровые песни, монологические и диалогические речи, айтыс активно участвовавшие в формировании Каракалпакской детской драматургии.

Ключевые слова: детские песни, интонация, мимика, ритм, необычные мысли, характерный голос.

THE IMPACT OF CHILDREN'S FAIRY TALES ON THE EVOLUTION OF KARAKALPAK CHILDREN'S PLAYS

Annotation: This article provides information about the emergence of Karakalpak children's dramaturgy in oral folk literature, as well as in children's songs, active games, question-and-answer monologue-dialogue genres.

Key words: children's songs, intonation, facial expressions, rhythm, unusual dreams, characteristic voice.

KIRISH

Barcha xalqlar folkloridagi kabi qoraqalpoq folklorining ham eng katta boyliklaridan biri bu bolalar qo‘shiqlari bo‘lib, ular xalq orasida aytilib, ularning uslubi, tili, kompozitsiyasi o‘tkir bo‘lib, qahramonlarning g‘ayrioddiy hayollari va orzularini, jamiyat rivojlanishining ichki qarama-qarshiligini, tabiyat bilan insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni romantik tarzda, real hayotda tasvirlaydigan asarlar, mana shu bolalar qo‘shiqlarida ham drama elementlari mavjudligini ko‘ramiz.

Bolalar qo‘shiqlarida har bir gap, so‘z ketma-ket shaklda paydo bo‘lib, drama talablariga to‘liq mos keladigan monolog dialoglarning qatnashishida syujet, kompozitsion tuzilishi ham dramaning paydo bo‘lishiga asos bo‘lganligini ko‘rish mumkin.

Bolalar qo‘shiqlarining har birida ijrochi tomonidan aktyorlik mahorati va improvizatorlik qobiliyati talab etiladi. Ijrochining o‘ziga xos ovozi to‘lqinlari, intonatsiyasi, mimikasi, ritmi, musiqasi va ijrodagi farqi dramadaning ko‘plab elementlarning xalq og‘zaki adabiyotida aks etganligini ko‘rish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

A.Tojiboyev “Qozoq dramaturgiyasining rivojlanishi bilan shakllanishi” nomli ishi, N.Ansatbayevning “Teatr hám aktyor” nomli asarida, Qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodi namunalarini to‘plagan N.Duqoraev, Q.Ayyymbetov, H.Tojimuratovlar ijodida bolalar qo‘shiqlaridan bir qancha misollar keltirilgan. Shuningdek, ushbu mualliflarning izlanishlari, ilmiy ekspeditsiyalarda ishtirok etishi davomida janrga oid ko‘plab matnlar to‘planib, qo‘lyozmalar fondiga topshirilgan, shuningdek, turli to‘plamlarda, davriy nashrlarda, Qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodi to‘plamining so‘nggi to‘plamini kuzatish mumkin.

Bu janr qoraqalpoq bolalar dramaturgiyasining paydo bo‘lishiga va badiiy jihatdan etilishiga o‘zining katta ta’sirini ko‘rsatganligi haqida ma’lumotlar berildi.

Tahlil va natijalar

O‘yin-zavq qo‘shiqlari bolalar orasida juda keng tarqalgan bo‘lib, bu o‘yinlarning repertuari vazifasini bajaradi. Masalan: “Hákke qayda” qo‘shig‘ini olib ko‘raylik:

- Hákke qayda?
- Uyasında.
- Ne qılıp atır?
- Keste tigip atır.
- Kestesi qanday?
- Alaqanday...
- Dárwazańnıń awzı qaydan?
- Óte berıń bunnan.
- Neshe atlasam ótemen?
- Eki atlasań ótesen.
- Bir nan jeysen be?
- Jartı nan jeysen be?

- Bir nan jeymen.

- Al, basla![1.85,86]

Qo‘shiq o‘yin o‘ynab aytiladi. Bir bola o‘z navbatida ko‘zini cho‘chchaytirdi. Hamma bola uni “Hákke qayda?” – deb boshlab, savolga tutadi. U “Uyasında” – deb javob beradi. Keyin yana - yana savol va javob berilib o‘yin davom etadi. Ko‘zini to‘sib olgan bola chiziqdan chiqmay to‘g‘ri yurib, belgilangan darvozadan o‘tishi kerak.

Qiyshiq ketsa, u yutqazilgan bo‘ladi. Yengilmaslik uchun “Dárwazańnıń awzı qaydan?”, “Neshe atlasam ótemen” – deb ham so‘raydi. O‘yinning maqsadi, bola umuman chamalash bilan kuzatuvchan, sezgir, ziyrak bo‘lishga o‘rganadi. Savol-javob shaklidagi bolalar she‘ri bolalar dramaturgiyasining asosini tashkil etuvchi shakllar asosini ko‘rish mumkin.

“Áwelemen - dúwelemen” o‘yinni o‘ynash uchun bolalar davra qurib o‘tirib, o‘rtaga oyoqlarini chiqarib, bir-biriga tegib qolishlari kerak.

Balalardıń ishinen úlkenirek birewi:

Áwelemen – dúwelemen,

Salqın iyttıń sanı menen,

O‘sha oxirgi “sen shıq” so‘zi to‘g‘ri kelib aytilgan bola oyog‘ini o‘yindan chiqaradi. U yutqazilgan hisoblanadi. Shu tartib bilan takrorlab aytiladi.

“Sen shıq” so‘zi to‘g‘ri kelgan oyoq chiqib ketaveradi. Oxirida bir oyoq o‘yindan chiqmay qoladi. U yutgan hisoblanadi. Bu o‘yinda bolalarda harakat bo‘ladi. Sanoq tartibini buzmay, qat‘iy talab qilib o‘tiradi. O‘yin buzilsa, bahslashib qaytadan sanaydi. Bu o‘yin bolani hisob-kitobga o‘rgatsa, ikkinchidan, ruhini ko‘taradi va ongini o‘stiradi. Qo‘shiqda dramatik harakatlar qichqirish, talab qilish, boshqarish, bahslashish, rostgo‘ylik, halollik kabi umumiy tarbiyaviy xarakterga ega his-tuyg‘ularni hosil qiladi. Bolalar she‘rlarining badiiy va ijro xususiyati, tuzilishi, shakli jihatidan voqealarga boy harakatlantiruvchi, dramaning turli elementlari yig‘indisi asosida yuzaga kelgan she‘rlarni uchramiz.

Qoraqalpoq xalqining madaniyati, adabiyoti, dramaturgiyasini osmonga ko‘tarib, hozir butun dunyoga taratayotgan “Qaraqalpaq xalqınıń oyın qosıqlarınıń qatarında “Ayqulash” eng mashhur yoshlar ijro etadigan qo‘shiqlar:

Yigitlar: Ayqulash, ayqulash,

Ayğa qarap qulash ash.

Qizlar: Aydan basqa ne kerek,

Yigitlar: Aydan artıq qız kerek [2.136,137].

Bu qo‘shiq N. Davqaraevning tushuntirishicha, oydin kechada yigitlar, qizlar qishloq tashqarisidagi dashtga chiqishadi. Qizlar bir yoqdan, yigitlar bir yoqdan, qo‘l ushlab turishar, o‘rtada ikki yog‘ga uzun qo‘llarini kerib, ayqash turishardi. Qizlar yigitlar yuziga, yigitlar qizlar yuziga o‘tib ketmoqchi bo‘lishadi. Ayqash o‘tkazmay, to‘siqlik qiladi. So‘na qizlar bir yoq, yigitlar bir yoq bo‘lib, qo‘l ushlab turib, yuqoridagi qo‘shiqni aytadi [3.131,132].

Olim N.Davqaraev aytganidek, bu “Ayqulash” qo‘shig‘i o‘yin orqali amalga oshiriladi. Unga ishtirokchilar o‘rtasidagi harakat konflikt dialoglar orqali ya‘ni bir-biriga savol berib,

unga ikkinchi jamoa javob berish orqali o‘yinni rivojlantirib, qizitib yetilib kelayotgan kelajak yoshlarni har tomonlama psixologik jihatdan rivojlantirishda va dramaturgiyaning paydo bo‘lishida salmoqli hissa qo‘shgan qo‘shiqlar qatoriga kiradi.

Qoraqalpoq xalqining an‘analarida qiz-yigitlarning marosim marosimlarida hamohang yasama so‘z bilan aytishuvlar juda ko‘p to‘plangan. Bunday poetik so‘z bilan so‘zlashish javobdan boshlanadi. Javobning ma‘nosi agar kimdir sizga tagma‘noli she‘riy so‘z bilan tegib, ilib gapirsa, siz ham o‘sha kishining gapiga munosib she‘riy so‘z bilan javob berishingiz kerak. Qoraqalpoq an‘analarida javobdan mag‘lub bo‘lish uyat sanalgan. Javob o‘sha aytilgan paytdagi vaqt, harakat, voqea bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, yigit uyga kirib kelib, uyda o‘tirgan qizlarga e‘tibor bermay gapirganidagi javob gapining bir ko‘rinishi:

Yigit: - Haw kim eken desem,

Qizlar eken goy.

1-qiz : - Há, qız adamnıń xorı ma,

Kózge ilinbes tarı ma?

2-qiz: - Kózińe mayda temeki az kórine me?

Yigit: - Hár tawdıń jırası bar,

Hár sózdıń mánisi bar.

Qiz: - Amanbisań quda bala?

Yigit: - Tentektiń aqılı,

Tústen keyin degen [4.131,132].

Dialog shaklida kelgan bu bahslarda dramaning yuzaga kelishidagi ba‘zi unsurlarning, ya‘ni personajlarning nutqi bilan xatti-harakatlarining birligi qarama-qarshilik, bayon qilingan voqeaning yechimi keskinlashuvi va keskinligi bilan ajralib turadi.

Q.Ayimbetov aytishuv javobi boshlanishining bir namunasini quyidagicha keltiradi.

Yigitlar tomon so‘z boshlab:

Astımızǵa tósedıń, gilem emes alasha,

Qudashalar sóyleńiz, bir maydan bolsın tamasha.

Gapirgisi kelgan qizlar shunday javob berishadi:

Bir juwap bar qızıl gúl,

Bir juwap bar búlbúl,

Bir juwap bar dúldúl,

Qaysısın qáleseń quda bala óziń bil.

Yigitlar: Qarındasım qolıma alıp iyiskep,

Júrermen gúl degen juwabıńızdı bere goyın – degende,

Qiz: Búlbúldı alsaq keterseń,

Dúldúldı alsaq jeterseń,

Qálep alǵan qızıl gúlin,

Solıp qalsa neterseń – deydi.

Shu tariqa javob berish cho‘ziladi [5.52,60].

Drama o‘zining janriy xususiyatlari bo‘yicha epos bilan bir qancha umumiy belgilarga ega bo‘lgan syujet, voqeani obyektiv baholash, bir necha yoki ko‘p sonli ishtirokchilar, ularning xarakterlarini yaratish, konflikt yaratish va boshqa elementlar drama janriga asos soladigan bo‘lsa, xalq og‘zaki ijodidagi asarlarga mos umumiy xususiyatlarni ko‘rish mumkin.

Adabiyotshunos olim A. Soliyev “O‘zbek dramaturglarining xalq og‘zaki ijodiga mos badiiy detal, obraz, motiv va epik syujetlardan foydalanishdagi o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlagan”[6.103].

Darhaqiqat, folklor asarlarining barchasida, ya’ni lirik va epik janrlarda drama janrining paydo bo‘lishida dramatik elementlarning asosiy o‘zagi bo‘lgan syujetlarning komponentlari bilan intriga, intonatsiya, detal, obraz, motivlar, inversiya, improvizatsiya matnlarining o‘xshashlik belgilarini ko‘rish mumkin. Folklor asarlarining o‘ziga xos xususiyatiga mos ijrochilari bo‘lgan. Bir-biridan farq, o‘ziga xoslikka ega bo‘lganligi sababli improvizatsiya hodisasi yuzaga kelgan. Shuning uchun ham improvizatsiyaning paydo bo‘lishi, shakllanish bosqichlari va alohida ijodiy an’ana asosida rivojlanishi tarixi xalq ijodi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

Qoraqalpoq jirovlari, baxshilari, shoirlari, shoirlari improvizatsiya usulida og‘zaki adabiyot asarlarini (terma-to‘liq, she’rlar, tarixiy kuylar, salt-an’ana qo‘shiqlari, dostonlar, ertaklar, kulgili so‘zlar (anekdotlar)) yaratib, ijro etib kelganlar.

Dunyo xalqlari madaniyatida, adabiyoti tarixida san’at turlari bir-biri bilan ajralmaganligi va sinkretik usulda rivojlanganligini ko‘rish mumkin. Ilmiy termin bilan aytganda, so‘z san’ati (badiiy adabiyot), so‘z san’ati (musiqa), harakat (aktyorlik mahorati), o‘yin (xoreografiya) san’atlari birikmasi sinkretizm deb ataladi [7.351].

Ilk davrlarda yashagan xalqimiz orasida san’at turlari og‘zaki yaratilib, og‘zaki ijro etib kelingani jamiyat hayotida chuqur iz qoldirgan, xalq xotirasida abadiy saqlangan adabiy an’anaga aylangan. Ijodkor va ijrochi badiiy asarni ijro etganda so‘z va soz (musiqa) yaratishda birlashtirib yuborish hodisasi, asardagi obrazni yaratishda so‘z bilan sozning kuchi yetmagan joyda harakat - mimika (aktyorlik) qobiliyati orqali qahramon obrazini yaratish san’ati saqlangan.

Bir so‘z bilan aytganda, improvizatsiya san’ati ustunlik qilgan. Doston nomi bilan xalq san’atining ko‘plab turlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib kelgan. Birinchidan, so‘zlash qobiliyati, ikkinchidan, ovozi, ovozi bo‘lishi, uchinchidan, soz aytishni bilishi, to‘rtinchidan, she’riyat (qay darajada bo‘lsa ham), beshinchidan, kulgili so‘z topib aytish va boshqa qiziqarli voqealarni qahramonlarning ishtirok etishi katta voqea fonida she’riyatning epik xarakterini tasdiqlabgina qolmay, lirik, dramatik o‘rinlarda yuzaga chiqishi bilan dostonning janriy o‘ziga xosligi o‘z mazmuni bilan san’atining bir necha shakllarini shakllantira olgan.

Xalqimizning madaniyat tarixi teatr san’ati bo‘lmagan bir davrda og‘zaki xalq dostonlari katta voqea bo‘lgan. Bir so‘z bilan aytganda, dramaning yuzaga kelishiga imkon yaratib bergan deb aytsak maqsadga muvofiq bo‘ladi. Dostonni kuylash paytidagi jirov yoki baxshi harakatlari,

mimikalari, ovoz to‘lqinlari qahramonlar xatti-harakatini baholash usullari, monolog va dialoglarni yetkazib bera olishi aholi o‘rtasida qiziqishni oshirish, aktyorlik qobiliyati mahoratining professional qoidalariga muvofiq ijrochilik madaniyatiga ega bo‘lgan. Xalq artisti N.Ansatbayev so‘zi bilan aytganda “Bularni bir aktyor teatri (театр одного актёра) dewge boladi” – degan[8.16,18].

O‘zbekiston xalq artisti N.Ansatbayevning “Teatr hám aktyor” nomli asarida Xalq an‘analarida teatr elementlari. Ilgari Qoraqalpoqlarda teatr degan narsa bo‘lmagan. Xalqning salt-an‘analarida, urf-odatlarida teatrning elementlari bo‘lgan. Masalan: “Háwjar”, “Kórimlik”, “Bet ashar”, “Qız sınsıw”, “Joqlaw”, “Qız ayttırıw”, “Qız uzatıw”, “Kelin túsiriw”.

Qız uzatishda “Qız sınsıw” qo‘shiqlarini aytgan. Bunga qız yengi va boshqa qızlar ham qo‘shib aytishgan. Shundan keyin yigit tomonidan kelgan yigitning akasi “Háwjar” kuylay boshladi va unga yigitlar qo‘shilib, xor kuylashdi. Qo‘shiqlarning matnlari improvizatsiya xarakterida aytilgan. Hatto bolalar o‘yinida ham teatr elementlari juda yaxshi an‘anaga aylangan.”[9.16,18] – deb ilmiy va amaliy jihatdan tavsiflab beradi. Darhaqiqat, nafaqat qoraqalpoq xalqining og‘zaki adabiyotida, balki turkiy xalqlar va dunyo xalqlari og‘zaki adabiyotidagi barcha asarlarda ham dramaning paydo bo‘lishidagi eng boshlang‘ich unsurlarning mavjudligi ilmiy-nazariy, amaliy jihatdan tasniflanganini ko‘rish mumkin.

Tadqiqotchi A.Tojiboyev “Qozoq dramaturgiyasining rivojlanishi bilan shakllanishi” nomli ishida “Qozoq dramaturgiyasining paydo bo‘lishi va shakllanishini xalq og‘zaki adabiyotidagi ertaklar, rivoyatlar, naql-maqollar, matallar bilan bog‘lab, qozoq dramaturgiyasining genezisini xalq og‘zaki adabiyotidagi asarlarga borib taqaladi”[10.415].

Faqat qozoq adabiyotida emas, umuman turkiy xalqlar va Yevropa jahon adabiyotida dramaning paydo bo‘lishida xalq og‘zaki adabiyoti hozirgi bolalar dramaturgiyasining paydo bo‘lishi va shakllanishida asos bo‘lgan.

Xulosa

Bolalar folkloridagi beshik qo‘shiqlaridan boshlab turli mavzulardagi ertaklar, dostonlar, ashulalar, bolalar qo‘shiqlari, aytimlar, hal qiluvchi so‘zlar, o‘yin qo‘shiqlari qoraqalpoq bolalar dramaturgiyasining tez paydo bo‘lishiga, rivojlanishiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan, deb xulosa qilishimiz to‘g‘ri bo‘ladi. Qayd etilgan asarlarning barchasi og‘zaki aytilishi, ijrochining ovoz manerasi, yuz mimikalarining namoyon bo‘lishi ham barchasi dramatik elementlardir. Og‘zaki aytilgan barcha janrlardagi tasviriy vositalarning ishtiroki monolog va dialoglar, emotsional-ekspressiv so‘zlarning mavjudligi ham bola psixologiyasining har tomonlama rivojlanishiga, o‘zini o‘rab turgan dunyoni tanib-bilishiga ta‘sir ko‘rsatishi shubhasiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. K.Maqsatov Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri Nókis, “Bilim” 1996. -85, 86-b
2. N.Dáwqaraev Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı 2-tom. Nókis, “Qaraqalpaqstan” – 1977. 136-137-b

3. N.Dáwqaraev Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı 2-tom. Nókis, “Qaraqalpaqstan” – 1977. 131-132-b
4. Q.Ayımbetov Xalıq danalıǵı. Nókis, “Qaraqalpaqstan” 1968. 52-60-b
5. A.Salıev Yozuvchi, xalq, qahramon. – Toshkent: Fan, 1979
6. B. Bazarbayevna. QORAQALPOQ BOLALAR FOLKLORI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. "Oriental Art and Culture" Scientific Methodical Journal / Volume 5 Issue 1 / February 2024.
7. Словарь литературоведческих терминов(редакторы – составители Л.И.Тимофеев и С.В. Тураев) Москва- «Просвещение», 1974. Стр.351
8. N.Ańsatbaev Teatr hám aktyor Tashkent “Navruz” 2020. 16-18-betler
9. N.Ańsatbaev Teatr hám aktyor Tashkent “Navruz” 2020. 16-18-betler
10. Ө. Тәжибаев Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы. Алматы: Жазушы. 1971.-415 б